

DR. ARŪNAS STREIKUS

Vilniaus universitetas

SSRS-VATIKANO SANTYKIAI IR KATALIKŲ BAŽNYČIA LIETUVOJE XX a. 9-ajame dešimtmetyje

Pranešime aptariami sovietų režimo požiūrio į Vatikaną ir Katalikų Bažnyčią Lietuvoje pokyčiai po Karolio Voitylos išrinkimo popiežiumi. Nauji Apaštalių Sosto Rytų politikos akcentai vis labiau stiprėjančio tikinčiųjų teisių sąjūdžio Lietuvoje fone skatino sovietų valdžią imtis veiksmų, trukdančių Vatikaną įtaką Lietuvoje vykusiems procesams. Buvo sustiprinta prieš Vatikaną nukreipta propaganda, ribojami Lietuvos dvasininkų ryšiai su Roma, trukdoma normaliai paminėti Šv. Kazimiero ir Lietuvos krikšto jubiliejus. Kita vertus, darytas didžiulis spaudimas, siekiant, kad Vatikanas režimui palankiu būdu išspręstų Vilniaus arkivyskupijos priklausomybės ir jos valdymo problemas.

Beveik du dešimtmečius iki popiežiaus Jono Pauliaus II pontifikato pradžios Šventojo Sosto santykiai su komunistinio bloko šalimis buvo sąlygiškai neblogi. Pirmiausia tai lėmė nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios pasikeitusi Vatikaną Rytų politikos taktika. Vengiant viešos komunistinių režimų ideologijos ir politikos kritikos, tikėtasi pasiekti pragmatinį kompromisą, kuris leistų išsaugoti Katalikų Bažnyčios struktūrą šio bloko šalyse ir sudaryti bent minimalias sąlygas išgyventi. Sovietų Sąjungai tokia Vatikaną Rytų politikos taktika iš esmės buvo palanki. Vatikaną vengimas viešai vertinti komunizmą ir pritarimas taikiam tarptautinių konfliktų sureguliuavimui, dekolonizacijai gerokai sustiprino jos padėtį tarptautinėje arenoje, o kai kurių Bažnyčios vidaus gyvenimo problemų sureguliuavimą ji taip pat tikėjosi panaudoti sau palankia linkme, t.y. lojalių dvasininkų pozicijoms stiprinti.

Todėl sovietų režimas su nerimu priėmė žinią apie Krokuvos arkivyskupo Karolio Voitylos išrinkimą popiežiumi 1978 m. spalio mėn. Sovietų režimo vadovybėje jau anksčiau būta žmonių, kurie nuogaštavo, kad santykių su Vatikanu atšilimas leis Katalikų Bažnyčiai sustiprinti savo pozicijas komunistinio lagerio šalyse, o tai gali turėti neigiamų padarinių. Vienas iš tokių žmonių buvo Jurijus Andropovas, kuris paskutiniaisiais Brežnevo valdymo metais įgijo labai didelę įtaką. Tuokart po popiežiaus rinkimų smarkiai padidėjęs katalikiško opozicinio sąjūdžio Lietuvoje aktyvumas – 1978 m. lapkričio 13 d. buvo paskelbta apie Tikinčiųjų

teisėms ginti katalikų komiteto įkūrimą, 1979 m. pradžioje 550 Lietuvos kunigų pasirašė protestus prieš 1976 m. patvirtintus Religinių susivienijimų nuostatus – grėsmingi KGB signalai apie pirmuosius naujojo popiežiaus žingsnius, kurie rodė jo ryžtą tvirčiau ginti Bažnyčios ir žmogaus teises visame pasaulyje, taip pat jo pirmojo vizito į Lenkiją atgarsiai leido J.Andropovui savo neigiamą požiūrį į Vatikaną paremti naujais argumentais ir įtikinti SSKP vadovybę imtis atsakomųjų priemonių.

SSKP CK sekretoriatas 1979 m. lapkričio 13 d. priėmė nutarimą „Dėl kontrapriemonių prieš Vatikano politiką socialistinių šalių atžvilgiu“, kuriame, be kita ko, buvo numatyta išpėti Vatikaną, kad jo ir jo palaikomų religinių „ekstremistų“ antitarybinės akcijos gali sugriežtinti sovietų valdžios politiką Katalikų Bažnyčios atžvilgiu¹. Spaudimas pradėtas nedelsiant: jau 1980 m. kovo mėn. Maskvoje viešėjęs Krikščionių vienybės sekretoriato pirmininkas kardinolas Willebrandsas buvo perspėtas dėl pernelyg politizuoto Vatikano radijo laidų turinio². Tačiau grasinimai sugriežtinti politiką Katalikų Bažnyčios atžvilgiu nebuvo įgyvendinti, o svarbiausias sovietų režimo atsakas tapo prieš Šventąjį Sostą nukreiptos propagandos stiprinimas viduje ir užsienyje. Tuo tikslu 1980 m. liepos 15 d. SSKP CK sekretoriatas patvirtino dar vieną nutarimą, kuriuo įpareigojo visas sovietų režimo užsienio agentūras aktyviai skleisti dezinformaciją apie Vatikano politikos tikslus³. 1979 m. vasarą SSRS KGB užsienio žvalgybos padalinys taip pat parengė kompleksinę aktyvių priemonių Vatikano atžvilgiu planą, kuriame buvo numatyta užsienio spaudoje skelbti atitinkamas publikacijas, Vatikano, Katalikų Bažnyčios ir kitų Bažnyčių vadovams daryti įtaką, perduodant parengtą informaciją ir per vadinamuosius įtakos pokalbius. Reikiamai informacijai surinkti ir naudingai pateikti buvo panaudojamos ir LSSR KGB agentūrinės galimybės.

Vatikano is Sovietų Sąjungos santykiai buvo ypač įtempti 1982–1985 m. Tai rodė nuo 1982 m. rudens LSSR periodinėje spaudoje gerokai dažniau pasirodantys popiežiaus ir Šventojo Sosto autoritetą griaunantys straipsniai, kuriuose daug rašyta apie Vatikano ryšius su Vakarų valstybių slaptosiomis tarnybomis, finansines aferas, paramą buvusiems aukštiesiems nacių režimo pareigūnams, pateikta kaltinimų dėl šaltojo karo

¹ RRT priemonių planas, kaip vykdyti SSKP CK 1979 m. lapkričio 13 d. nutarimą „Dėl kontrapriemonių prieš Vatikano politiką socialistinių šalių atžvilgiu“, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 105, l. 15.

² 1980 m. spalio 30 d. RRT įgaliojimo Lietuvos SSR pažyma „Apie antivalstybinę reakcingos dvasininkų dalies veiklą Lietuvos SSR“, ten pat, l. 280.

³ J.Anderson, *Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states*, Cambridge, 1996, p. 105.

įtampos kurstyimo ir pan. Bandyta apriboti ir vis intensyvesnius bažnyčios hierarchų ryšius su Šventuoju Sostu. Nors 1983 m. Lietuvos vyskupai galėjo vykti vizito *ad limina*, tačiau į tais pačiais metais vykusį Vyskupų sinodą pakviestas vysk. Liudas Povilonis nebuvo išleistas. Religinių reikalų tarybos patvirtintame priemonių plane, kaip spręsti SSKP CK 1983 m. birželio plenumo iškeltus uždavinius, buvo įpareigota užkirsti kelią Vatikanui bandymams suaktyvinti Katalikų Bažnyčios veiklą Sovietų Sąjungoje. Mat sovietų valdžia buvo įsitikinusi, kad pagrindinė priežastis, kodėl 9-ojo dešimtmečio pradžioje sustiprėjo katalikiškas opozicinis sąjūdis Lietuvoje, buvo Vatikanui moralinė parama.

Lenkijos krikšto jubiliejaus patirtis vertė sovietų režimą su ypač dideliu nerimu laukti Šv. Kazimiero mirties 500-ųjų ir Lietuvos krikšto 600-ųjų metų paminėjimo. Stengtasi veikti keliomis kryptimis, kad būtų sumažintas jų poveikis. Pirma, visu pajėgumu paleista propagandos mašina – ji turėjo menkinti Šv. Kazimiero ir Lietuvos krikšto reikšmę. Antra, griežtesnėmis represinėmis priemonėmis pasistengta nutildyti aktyviausius kovotojus dėl religijos laisvės (Alfonso Svarinsko ir Sigito Tamkevičiaus areštas, taip pat viešo Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto veikimo nutraukimas). Trečia, neesminėmis nuolaidomis stengtasi demonstruoti toleranciją Bažnyčios atžvilgiu (leista daugiau spausdinti religinės literatūros, mažiau trukdyta remontuoti bažnyčias). Ir ketvirta, stengtasi kuo labiau apriboti pačių minėjimo renginių skaičių ir slopinti informaciją apie Vatikanui dėmesį šiai sukakčiai. Popiežiaus sveikinimo telegrama Šv. Kazimiero jubiliejaus proga, turbūt ne be sovietų saugumo pastangų, buvo gauta pavėluotai. 1984 m. rudenį grįžtant iš Vatikano, muitinėje iš vysk. L. Povilonio buvo konfiskuotos keturios videojuostos, kur buvo nufilmuoti Šv. Kazimiero jubiliejui skirti renginiai, vykę Romoje.

Didelis Šventojo Sosto dėmesys Šv. Kazimiero jubiliejui (kaip žinoma, popiežius šia proga pats laikė iškilmingas šv. Mišias, Šv. Kazimierui skirtas Vatikanui pašto ženklas), be abejo, negalėjo pagerinti ir taip įtemptų Sovietų Sąjungos ir Vatikanui santykių⁴. 1984 m. pabaigoje SSKP CK priėmė nutarimą „Dėl kontrapriemonių prieš Vatikanui antikomunistines akcijas, griaujamą darbą prieš socialistines šalis, nacionalinio išsivadavimo ir antikarinį judėjimą“. Labai neigiamai sovietų režimas reagavo ir į 1985 m. paskelbtą popiežiaus encikliką *Slavorum apostoli*, kuri buvo skirta vieno iš didžiųjų slavų krikštytojų – Metodijaus mirties 1100-osioms metinėms. Enciklika buvo interpretuota kaip Vatikanui siekis plėsti Katali-

⁴ Sovietų susierzinimą padidino ir tai, kad 1983 m. gruodžio mėn. popiežius buvo susitikęs su žymia rusų disidente Elena Boner, o 1984 m. rugpjūčio mėn. buvo paskelbtas Vatikanui dekretas, neigiamai įvertinęs vadinamąją išlaisvinimo teologiją.

kų Bažnyčios įtaką stačiatikybės sąskaita. Jos atspaudų neleista įvežti į Lietuvą.

Sovietų Sąjungos santykiai su Šventuoju Sostu iš esmės nepasikeitė ir prasidėjus Michailo Gorbačiovo paskelbtai „perestroikai“. Viena iš įtampos priežasčių, be kitų problemų (unitų Bažnyčios legalizavimo Ukrainoje klausimas, Vatikano vengimas aiškiai paremti Sovietų Sąjungos iniciatyvas nusiginklavimo srityje), buvo susijusi ir su Katalikų Bažnyčios padėtimi Lietuvoje. Tai Lietuvos SSR teritorijoje buvusios Vilniaus arkivyskupijos dalies priklausomumo ir jos apaštalinio administratoriaus, į Žagarę išstremto vysk. Julijono Steponavičiaus, klausimai. Sovietų režimas turėjo vilčių, kad abi šios problemos jam naudingų būdu išsispres 1987 m., minint Lietuvos krikšto jubiliejų. Mat artėjant šiai sukakčiai, išeivijoje buvo kilusi diskusija, ar nereiktų prašyti popiežių priskirti Lietuvos SSR buvusią Vilniaus arkivyskupijos dalį prie Lietuvos bažnytinės provincijos. Toks Vatikano žingsnis faktiškai būtų reiškęs ir Lietuvos okupacijos pripažinimą, todėl sovietų valdžia, be abejonės, buvo labai patenkinta tokiais sumanymais ir juos neoficialiai rėmė. Antai KGB iniciatyva liberalaus išeivijos mėnraščio „Akiračiai“ 1987 m. 7-ame numeryje buvo išspausdintas straipsnis „Ko trūksta Suvalkų trikampio lietuviams?“, čia popiežiaus delsimas priskirti Vilniaus arkivyskupiją prie Lietuvos bažnytinės provincijos vertinamas kaip Lenkijos interesų gynimas. Laimei, aiški išeivijos vyskupų pozicija ir VLIK-o pareiškimas⁵ šiuo klausimu neleido šioms diskusijoms įsibėgėti. Vilniaus arkivyskupijos problemos esmės nesuvokė ir kai kurie radikalesni opozicijos dalyviai Lietuvoje. Atvirą laišką popiežiui, kuriame buvo prašoma išspręsti Vilniaus arkivyskupijos priklausomumo problemą, 1987 m. gegužės 20 d. pasirašė grupė su Lietuvos laisvės lyga susijusių asmenų⁶. Vatikanui tvirtai laikantis savo pozicijos Vilniaus arkivyskupijos reikalu, sovietai bandė gauti bent propagandinę naudą. Tai buvo panaudota kaip vienas iš argumentų, neva patvirtinančių Vatikano abejingumą lietuvių tautai. Be to, tai naudota kaip priemonė kurstyti lietuvių nepasitikėjimą lenkais, taip griaunant pastangas, kylančias iš popiežiaus aplinkos, tirpdyti šio nepasitikėjimo ledus.

Dėl arkivyskupijos priklausomumo sovietai didelių vilčių gal ir nepuoselėjo, bet Vatikano sprendimas dėl vysk. J. Steponavičiaus buvo tikrai netikėtas. Sulaukęs 75 metų, 1986 m. pabaigoje vysk. J. Steponavičius, kaip to reikalauja Bažnyčios kanonai, paprašė atleisti jį iš Vilniaus arkivyskupijos apaštalinio administratoriaus pareigų. Popiežius pavedė tai svarstyti kardi-

⁵ Žr. *Aidai*, 1987, Nr. 3, p. 201-202.

⁶ Lietuvos laisvės lygos kova už laisvę ir nepriklausomybę, II dalis, Vilnius, 2002, p. 24-26.

nolų susirinkimui, kuris, atsižvelgdamas į vyskupo nuopelnus priešintis komunistiniam ateizmui, nusprendė siūlyti popiežiui nepriimti atsistatydinimo⁷. Vatikano Viešųjų reikalų taryba 1987 m. liepos 3 d. datuotu laišku, kurio vertimas jau po kelių dienų gulėjo ant LSSR KGB pirmininko stalo, patvirtino vysk. J.Steponavičiui, kad jo atsistatydinimo prašymas gautas, tačiau apie tai viešai pranešti nuspręsta tik tuomet, kai bus palankios sąlygos paskelbti įpėdinį. Kad vysk. J.Steponavičiaus atsistatydinimas nebuvo priimtas, patvirtina tas faktas, jog jis buvo paskirtas Vilniaus arkivyskupijos ordinaru, kai grįžo į Vilnių 1989 metais. Po tokio Vatikano sprendimo valdžios atstovams neliko nieko kita, kaip dar kartą pamėginti paskleisti dezinformaciją apie vysk. J.Steponavičiaus padėtį ir tremties priežastis⁸.

Dar vieną akibrokštą sovietams Vatikanas pateikė 1988 m. pavasarį, kai be išankstinio suderinimo su jais buvo radikaliai pertvarkytas Katalikų Bažnyčios valdymas Lietuvoje. Vietoj atsistatydinusio arkivysk. L.Povilonio Lietuvos Vyskupų Konferencijos pirmininku buvo paskirtas vysk. Vincentas Sladkevičius; jam kiek vėliau buvo suteiktas ir kardinolo titulas. Nors Religijų reikalų taryba tuo buvo labai nepatenkinta, apskritai sovietų režimas į tai reagavo ramiai. Tokią laikyseną, matyt, nulėmė teigiamų Sovietų Sąjungos vidaus ir užsienio politikos vertinimų, 1988 m. pirmojoje pusėje ne kartą skambėjusių iš popiežiaus lūpų, nauda. Dėl tų pačių motyvų Vatikano delegacijai, vadovaujamai valstybės sekretoriaus Agostino Casaroli'o, buvo leista atvykti į Maskvą dalyvauti Rusijos krikšto 1000-ųjų minėjimo renginiuose. Susitikimo su Gorbačiovu metu A.Casaroli perdavė SSKP Ck generaliniam sekretoriui adresuotą popiežiaus laišką; jame buvo sveikinamos jo pastangos siekiant taikos ir demokratinizuojant sovietinę sistemą, taip pat primenama apie problemas, trukdančias toliau gerinti tarpusavio santykius, t.y. unitų Bažnyčios legalizavimą ir geresnių sąlygų Katalikų Bažnyčiai Sovietų Sąjungoje sudarymą.

Nors Gorbačiovas pažadėjo atidžiai išnagrinėti popiežiaus laiške keliamas problemas, sovietų režimas neskubėjo atsižvelgti į Vatikano siūlymus. 1988 m. pabaigoje SSRS KGB užsienio žvalgybos padaliniais parengtoje instrukcijoje dėl darbo su Vatikanu šis vis tebevertinamas kaip stiprus ir gerai organizuotas idėjinis-politinis priešininkas, todėl siūloma, nenusileidžiant jo spaudimui, priversti jį spręsti klausimus, kurie trukdo tarpusavio santykiams. Vykdamas aktyvias priemones, nurodyta toliau stengtis „demaskuoti reakcingą dešiniųjų katalikų jėgų politikos esmę, jų orientavimąsi į Amerikos administracijos kursą ir ryšius su Vakarų specialiosiomis tarnybomis; skatinti Vatikaną žingsniams, kurie būtų naudingi taikos ir socializmo reikalui, remti realistines jėgas Romos Kurijoje;

⁷ Kardinolo Audrio Juozo Bačkio pateikti duomenys.

⁸ P.Anilionis, Kodėl vyskupas gyvena Žagarėje?, *Tiesa*, 1987 08 06.

sustiprinti pasipriešinimą Vatikano pastangoms suaktyvinti Katalikų Bažnyčios veiklą SSRS ir soc. šalyse⁹. Išlikę dokumentai rodo, kad 1988 m. pabaigoje–1989 m. pradžioje Maskva gan dažnai naudojosi KGB padalinio Lietuvoje operatyvinėmis galimybėmis daryti spaudimą Vatikanui, kad šis paremtų Sovietų Sąjungos iniciatyvas tarptautiniu mastu, apribotų Bažnyčios paramą tautinio išsivadavimo sąjūdžiui Lietuvoje. Tiesa, KGB neretai per daug sureikšmindavo savo vaidmenį. Antai savo nuopelnu jie laikė ir prel. Vytauto Kazlausko pasitraukimą iš Vatikano radijo lietuviškos redakcijos vedėjo pareigų 1988 m. pabaigoje¹⁰.

Lemiamas lūžis SSRS–Vatikano santykiuose įvyko tik 1989 m. antrojoje pusėje, artėjant Gorbačiovo vizitui į Romą, kurio metu buvo numatytas susitikimas ir su popiežiumi. 1989 m. rugpjūčio 24 d. popiežius pagaliau gavo oficialų palankų atsakymą į savo laišką, kurį, kaip minėjome, Gorbačioviui 1988 m. birželio mėn. įteikė A.Casaroli. Gruodžio 1 d. audiencijos metu Gorbačiovas pažadėjo Jonui Pauliui II legalizuoti Ukrainos unitų Bažnyčią, tą pačią dieną apie tai buvo paskelbta ir oficialiai. Lietuvoje jau nuo 1988 m. vasaros prasidėjęs Bažnyčios laisvėjimas 1989 m. pabaigoje taip pat įgijo tvirtesnę pagrindą – lapkričio 3 d. LSSR AT priėmė Konstitucijos 50-ojo straipsnio pataisą, kuria buvo užtikrinta „lygi teisė pavieniui ar bendrai su kitais išpažinti ir taikiais būdais reikšti bei skleisti savo įsitikinimus ir pažiūras“, t.y. pripažinta teisė skleisti ir religinius įsitikinimus. Per kitus keletą mėnesių dinamiški pokyčiai Lietuvoje iš esmės pakeitė veiksmų išsidėstymą, lėmusį Bažnyčios padėtį Lietuvoje. Šalia Sovietų Sąjungos ir Vatikano atsirado naujas svarbus veiksnys – nepriklausoma Lietuvos valstybė.

SOWJET-VATIKANISCHE BEZIEHUNGEN UND DIE KATHOLISCHE KIRCHE IN LITAUEN IN DEN ACHTZIGEN DES XX JAHRHUNDERTS

Arūnas Streikus

Zusammenfassung

Im Bericht untersucht man den Einfluß, den die Veränderungen in den Sowjet-Vatikanischen Beziehungen auf die Lage der Kirche in Litauen hatten. In den Achtzigern des XX. Jahrhunderts verschärfte sich diese Beziehungen wegen der neuen Akzenten in der vatikanischen Ostpolitik nach der Wahl des neuen

⁹ 1988 m. lapkričio 2 d. užduotis „Dėl darbo Vatikano atžvilgiu“, Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 49, b. 233, l. 35.

¹⁰ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko V.Karinausko 1989 m. sausio 9 d. pranešimas „Apie įvykdytą aktyvią priemonę Vatikano radijo redakcijos atžvilgiu“, ten pat, l. 99.

Päpstes wieder. Deswegen veränderte sich die Politik der sowjetischen Regierung hinsichtlich der Kirche in Litauen wesentlich aber nicht. Es vergrößerte nur der Umfang von antivatikanischen Propaganda in der Presse. Außerdem wurden die Verbindungen zwischen der Kirche in Litauen und dem Hl. Stuhl begrenzt, besonders in der Zeit von Jubiläen des Hl. Kasimir und der Christianisierung Litauens. Es hat ihre potenzielle Wirkung auf eine mögliche Wiedergeburt des religiösen Lebens vermindert. Auf der anderen Seite, gelang es der sowjetischen Regierung auch nicht die Ziele erreichen, die für sie in diesem Feld im Moment am wichtigsten waren: die formale Lage des Erzbistums von Vilnius nicht verändert wurde und der Bischof J. Steponavičius wirkte weiter als ihr apostolische Administrator.